

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В 1920-Х–1930-Х РР.

MECHANISMS OF SOCIAL MOBILIZATION IN THE CONTEXT OF FIGHTING CHILD HOMELESSNESS IN THE 1920S–1930S

Дмитрик І.О., к.і.н., доцент,
доцент кафедри історії та права

Державний вищий навчальний заклад «Донецький національний технічний університет»

Швидке зростання кількості безпритульних дітей в 1920-х рр. набуло характеру надзвичайної ситуації, ігнорування якої могло призвести до нових соціальних вибухів. У подоланні аномалій суспільного розвитку найяскравіше проявилось застосування органами влади механізмів соціальної мобілізації. Практика використання матеріального та морального потенціалу власних громадян, яких залучали до участі в добровільних громадських організаціях та/або спонукали до особистих зобов'язань та безпосередній відповідальності у вирішенні проблеми сирітства, стала утилітарним та вимушеним засобом впровадження соціальної політики в умовах гострого дефіциту коштів, кадрів, ресурсів. В конкретно-історичних умовах 1920-х–1930-х років політична еліта виставила до добровільних об'єднань громадян вимоги, відповідність яким робило їхнє існування і функціонування можливим: регламентація та неухильний державний контроль над ними, з одного боку, з іншого – масштабування шляхом набуття масового членства в цих об'єднаннях, яке мало засвідчити активне схвалення населенням партійного курсу.

Про використання різноманітних заходів соціальної мобілізації свідчить тісна співпраця в галузі боротьби з дитячою безпритульністю громадських організацій з владними структурами, навіть створення деяких громадських організацій за ініціативою держави з метою забезпечення широкого суспільного супроводу соціальної політики, а також добровільно-примусове поширення практик патронату. На громадськість перекладалась реалізація частини функцій радянської держави за умови організаційного впливу та контролю з боку органів влади. Структурними елементами соціальної мобілізації були агітаційно-пропагандистські кампанії, спрямовані на формування політичних переконань та впровадження нових соціальних норм, активне залучення матеріальних, фізичних, інтелектуальних, моральних ресурсів громадян до вирішення проблеми, перетворення на агентів змін громадських організацій, діяльність яких була сконцентрована на соціальному забезпеченні дітей-сиріт. В контексті боротьби з дитячою бездоглядністю в 1920-х–1930-х рр. окремої уваги заслуговує багатоаспектна діяльність товариства «Друзі дітей».

Ключові слова: соціальна мобілізація, дитяча безпритульність, громадські організації, соціальна політика, товариство «Друзі дітей».

The article suggests the rapid increase in the number of homeless children in the 1920s, ignored situation could lead to new social explosions. In overcoming the anomalies of social development, the use of social mobilization mechanisms by the authorities was most clearly manifested. The practice of using the material and moral potential of their own citizens, who were involved in voluntary organizations and/or encouraged to take personal responsibility for solving the problem of orphanhood, became a necessary and forced means of implementing social policy in the face of an acute shortage of funds, personnel and resources. In the 1920s and 1930s, the political elite required voluntary associations of citizens to comply with strict state control and acquire mass membership to indicate approval of the party course.

The use of various measures of social mobilization is evidenced by the close cooperation of non-government organization with government agencies in combating child homelessness, even the creation of some non-government organization at the initiative of the state to ensure broad public support for social policy, as well as the voluntary and compulsory spread of foster care practices. The public was given the responsibility for some of the functions of the Soviet state, subject to organizational influence and control by the authorities. The structural elements of social mobilization included campaigns aimed at shaping political beliefs and introducing new social norms, actively engaging citizens' material, physical, intellectual and moral resources in solving the problem, and transforming non-government organization whose activities focused on the social welfare of orphans into agents of change. In the context of the fight against child neglect in the 1920s and 1930s, the multifaceted activities of the Friends of Children Society deserve special attention.

Key words: social mobilization, child homelessness, public organizations, social policy, "Friends of Children" society.

Проблема взаємодії влади та суспільства, визначення форм та засад, рівня ефективності та результатів такого взаємозв'язку та взаємовпливу, традиційно знаходиться у фокусі уваги істориків, правників, політологів, соціологів, психологів, філософів. Питання розробки, організації та здійснення соціальної політики в сфері боротьби з бездоглядністю дітей у 1920-х–1930-х роках із цілеспрямованим масовим залученням добровільних товариств та пересічних громадян становить певний науковий інтерес.

Складні економічні та соціальні наслідки воєн, революційних змагань, голоду унеможлилювали ефективну роботу системи соціального забезпечення на початку 20-х років ХХ ст. Остаточне припинення воєнних дій не могло автоматично відновити мирного побутування. Швидке зростання кількості безпритульних дітей в 1920-х рр. набуло характеру надзвичайної ситуації, ігнорування якої могло призвести до нових соціальних вибухів. Одним з катастрофічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. була нова хвиля дитячої безпритульності та бездоглядності.

У подоланні аномалій суспільного розвитку найяскравіше проявилось застосування органами влади механізмів соціальної мобілізації. Практика використання матеріального та морального потенціалу власних громадян, яких залучали до участі в добровільних громадських організаціях, була вимушеним засобом впровадження соціаль-

ної політики в умовах гострого дефіциту коштів, кадрів, ресурсів.

Різні аспекти подолання дитячої безпритульності розглядалися в працях Зінченко А. Г. [1], Анатольєвої О. І. [2], Іщенко І. В. [3], Степанчука Ю. С. [4], Олянич Л. В. [5]: правове регулювання процесу, державна політика в галузі боротьби з соціальними девіаціями, діяльність громадських і політичних організацій в УСРР у зазначений період, статус, організаційна мережа та функції Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Нещодавно історіографію питання доповнили дисертаційні дослідження Букреєва Т. Б. [6], в якому увагу зосереджено на регіональних особливостях ліквідації дитячої бездоглядності на Півдні України, та Білоконя А. С. [7], в якому вивчається діяльність державних комісій допомоги дітям в 1920–1930-х рр. Автор даної статті має досвід у дослідженні спроб подолання дитячої безпритульності на регіональному рівні Донеччини та Луганщини [8], а також використанні концепції соціальної мобілізації для вивчення соціальної політики [9].

З метою вирішення гострих соціальних проблем на громадськість перекладалась реалізація частини функцій радянської держави за умови організаційного впливу та контролю з боку органів влади. С. М. Свистович наводить слушну думку, яка стосується мотивації владних структур в такій ситуації: «Компартійний режим в особі

державних органів шукав матеріальні та організаційні ресурси для мобілізації мас на виконання проголошених партійними програмами завдань. Для вирішення найбільш актуальних для країни завдань держава прагнула залучити кошти й працю населення країни, створивши...систему громадських об'єднань населення [10, с. 23]».

Основним засобом порятунку дітей-сиріт був дитячий будинок. Проте неспроможність утримувати мережу закладів, забезпечити в повному обсязі та на гідному рівні харчування, житлові та побутові умови, одяг, процес виховання та надання освіти вихованцям змушувала державні органи делегувати частину своїх повноважень іншим інститутам. Не варто забувати, що паралельно з цим відбувалось опанування («одержавлення») існуючих громадських ініціатив та ліквідація тих з них, які носили опозиційний характер. В конкретно-історичних умовах 1920-х–1930-х років політична еліта виставила до добровільних об'єднань громадян вимоги, відповідність яким робило їхнє існування і функціонування можливим: регламентація та неухильний державний контроль над ними, з одного боку, з іншого – масштабування шляхом набуття масового членства в цих об'єднаннях, яке мало засвідчити активне схвалення населенням партійного курсу.

Про використання різноманітних заходів соціальної мобілізації свідчить тісна співпраця в галузі боротьби з дитячою безпритульністю громадських організацій з владними структурами, навіть створення деяких громадських організацій за ініціативою держави з метою забезпечення широкого суспільного супроводу соціальної політики, а також добровільно-примусове поширення практик патронату. Важливу роботу на місцях виконували осередки Українського Червоного Хреста, профілактичні заходи в сільській місцевості шляхом матеріальної підтримки охорони материнства та дитинства здійснювали селянські товариства взаємодопомоги. Як зазначає О. І. Анатольєва: «...Було засновано спеціальні організації на громадських засадах для сприяння державним органам у боротьбі з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх – дитячі соціальні інспекції та товариство «Друзів дітей». Правовий статус, структура та завдання цих громадських утворень були детально регламентовані. Підпорядковувалися вони органам освіти, охорони здоров'я, комісіям допомоги дітям. Для внутрішнього управління передбачалося створення президій, бюро, трійок. Істотне значення мало надання членам товариства та співробітникам інспекції права звертатися при здійсненні своїх обов'язків по допомогу до органів влади, які зобов'язувалися всебічно сприяти їх роботі [2, с. 13]».

Багатоаспектна діяльність товариства «Друзі дітей» в контексті боротьби з дитячою бездоглядністю в 1920-х–1930-х рр. заслуговує окремої уваги.

Наприкінці 1923 р. почали з'являтися перші осередки товариства. Остаточно процес оформлення організації завершився у березні 1926 р., коли виникла офіційна назва Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» та було зареєстровано статут. Членами товариства могли бути юридичні особи, а також фізичні особи, які користувалися виборчим правом і не були раніше виключені зі складу громадських об'єднань через аморальні вчинки. Схвалювалось постійне збільшення кількості учасників, це товариство стало масовою громадською організацією. Відповідно до Положення про осередки «Друзів дітей» на підприємствах та установах до складу осередка могли увійти всі члени трудового колективу і члени їх сімей [11, с. 4].

Метою існування «Друзів дітей» проголошувалося надання допомоги дитячому населенню УСРР шляхом повного чи часткового фінансування дитячих установ наркомату освіти та наркомату охорони здоров'я, а також шляхом самостійної організації майстерень, дитячих майданчиків, дитсадочків, працевлаштування підлітків, шефства, дитячої інспекції.

Джерелом фінансування самої громадської організації були вступні та членські внески фізичних та юридичних осіб. Іншими можливостями забезпечення діяльності осередків були збори та пожертви від членів осередків та різних осіб і установ; прибутки від концертів та вистав [12, с. 2]. Вагомим додатковим джерелом забезпечення роботи товариства була його комерційна діяльність (оренда мережі підприємств, торгівельних та розважальних закладів), якій сприяли умови нової економічної політики. Із згортанням НЕПу і переходом до періоду радянської модернізації від підприємницької діяльності довелося відмовитись.

Цікаво, що осередки Українського Червоного Хреста з дозволу ВУЦВК мали право заробляти гроші на поширенні лотерейних квитків, продажі продукції з власною символікою і проведенні «зборів з кухлем». Періодично, на користь цієї організації, встановлювалися надбавки на проїзд у громадському транспорті, театральні квитки, парфумерні вироби [4, с. 15–16].

Серед головних завдань членів товариства «Друзі дітей» був збір коштів, конкретна допомога безпритульним дітям, покращення їхнього побуту та медичного обслуговування. Крім того, проводилася активна агітаційна робота, що мала на меті залучення широких мас населення до справи допомоги дітям. Профілактична діяльність полягала у так званих «рейдах» по вокзалах і вулицях, що закінчувалися виявленням безпритульних та влаштуванням до дитячих установ, проведенням виховних бесід і т. ін. Більш активною діяльністю відзначалися осередки у містах.

У період, який розглядається, модними були різноманітні агітаційні кампанії у вигляді місячників, тижнів. Вони виконували функції інформування населення про масштаб соціальних проблем, формування і підтримання в актуальному стані сприятливої громадської думки з приводу необхідності здійснення допомоги різним категоріям населення, які опинились в складних життєвих обставинах, залучення до лав громадських організацій нових учасників, безпосереднього збору коштів на потреби пільгових категорій населення. Кампанії такого формату були одним з механізмів соціальної мобілізації в 1920-х–1930-х роках.

Високу інтенсивність проведення подібних заходів, що апіорі підвищує їхню обтяжливість для потенційних учасників, демонструє повідомлення з газети від 22.12.1923 р.: «Згідно з постановою ЦК Допомоги дітям проведення місяця допомоги дітям відстрочено до 1 лютого 1924 року; цю постанову ухвалено з огляду на те, що у січні буде проведено цілу низку кампаній допомоги – безробітним, студентству, міліції та інш. ЦК ДД звернувся до Президії ВУЦВК з проханням не проводити ніяких нових кампаній до 1 лютого з метою найбільш успішного проведення кампанії по допомозі дітям [13, с. 3]».

Товариства «Друзі дітей», як і інші громадські організації, на постійній основі співпрацювали з державними установами та брали участь в організації і проведенні загальних акцій. Найбільш вагомими були місячники допомоги безпритульному. Один з таких заходів тривав з 15 вересня по 15 жовтня 1926 р., його супроводжувала жвава агітаційна кампанія в друкованих ЗМІ. Головні гасла опубліковували українською та мовами національних меншин: «Не подавайте милостині дитині, організуйте допомогу через осередки «Друзі дітей!»»; «В боротьбі з безпритульністю–забезпечення громадського спокою»; «Боротьба з безпритульністю–запорука проти розвитку крадіжок, бандитизму і хуліганства». Як бачимо, перше гасло демонструвало бажаний шлях індивідуальних ініціатив громадян, інші – мотивували швидше стати на цей шлях. В даному випадку мотивація апелює не до емпатії або моральних засад потенційних добровольців, а до прагматичного бажання вберегти себе та свої родини від небезпеки у найближчому майбутньому. На різних етапах під час проведення місячників і тижнів допомоги безпритульним використовувались і політико-ідеологічні гасла.

Тож, структурним елементом соціальної мобілізації, пов'язаної із завданням подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1920–1930-х роках, були агітаційно-пропагандистські кампанії. Вони були спрямовані на формування політичних переконань та впровадження нових соціальних норм, активне залучення матеріальних, фізичних, інтелектуальних, моральних ресурсів громадян до вирішення проблеми, перетворення на агентів змін тих громадських організацій, чия діяльність була сконцентрована на соціальному забезпеченні дітей-сиріт.

Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» проіснувало до 1936 р. та продемонструвало значну ефективність залучення громадськості до вирішення важливих соціальних завдань шляхом не тільки реальної матеріальної та організаційної допомоги, але й формуванням суспільної думки з приводу заходів, які впроваджувалися.

Окремими формами зниження дитячої безпритульності, які теж можна розглядати як чинник соціальної мобілізації, були інститути шефства та патронування. До речі, в діяльності осередків «Друзів дітей» під патронуванням розуміли регулярну матеріальну допомогу в певних розмірах, а під шефством – допомогу, яка не була визначена завчасно, а була обумовлена новими конкретними потребами [11, с. 4]. В реальних умовах патронування перетворювалось на примус підприємств та установ до фінансування конкретних закладів інтернатного типу, що не завжди було під силу підприємствам в умовах економічних криз та значної кількості інших соціальних зобов'язань. Набагато менш поширеною практикою було колективне патронування певного дитячого будинку приватними особами.

Ще однією формою патронування було індивідуальне. До неї вдавалися з обережністю через ідеологічні побоювання негативного впливу заможних селян або городян, які могли мати «неправильні» біографії чи політичні погляди, на виховання дітей. Проте голод 1921–1923 рр. змусував до застосування індивідуального патронування. Не менше пересторог ця ініціатива викликала в потенційних патронів через її добровільно-примусовий характер. «У Донецькому регіоні ця форма опіки безпритульними була нав'язана населенню наказом Губвиконкому за № 68 від 14 травня 1922 року... Громадяни, в яких відбулося попереднє обстеження підвідділом охорони дитинства квартирних, матеріальних, родинних та інших умов, зобов'язані були взяти до себе голодну дитину до наступного врожаю. Важлива деталь: після винесення рішення комісією громадянин не мав права відмовитися. Інакше йому доводилося сплатити штраф у розмірі 100 мільйонів,

або бути заарештованим на 6 місяців. В залежності від висновків комісії діти прикріплювалися на різних умовах: з повним утриманням, повним харчуванням, годуванням тільки під час обіду, тощо. Тим часом, місце прикріпленого вихованця у дитячому будинку займала інша, підібрана на вулиці дитина... Повідомлялося, що за 9 тижнів з моменту публікації наказу в Бахмуті вдалося віддати 60 дітей на повне утримання [8, с. 105]».

В наступні роки спонукати громадян до індивідуального патронування намагалися завдяки матеріальному супроводу: надання щомісячних грошових виплат, в сільській місцевості до виплат додавалася земельна ділянка. Однак грошові надходження могли затримуватися, що провокувало відмову від цих дітей та їх повернення до установ інтернатного типу. В сільській місцевості непоодинокими були випадки відмови від індивідуального патронування після завершення сезонно-польових сільськогосподарських робіт, бо зникала потреба у додатковій робочій силі.

Ватро пам'ятати про низький матеріальний рівень життя більшості населення. Скрутне соціально-економічне становище селян яскраво засвідчує факт існування серед патронуваних безпритульних «десятихатників». Одну дитину з дитячого будинку «прикріплювали» до десяткох селянських дворів, які акумулювати зусилля, щоб разом прогудувати цю дитину, або робили це по черзі [8, с. 106]. За такого підходу державні структури і селяни розуміли, що про гідне утримання та виховання дитини не йдеться, жодні агітаційно-пропагандистські заходи не матимуть ефекту, бо відсутнє економічне підґрунтя.

Отже, соціальна мобілізація, яка застосовувалася у 1920-х–1930-х роках для вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності, передбачала широке залучення наявних ресурсів населення. Від громадських організацій очікувалася участь у реалізації рішень партії та функцій держави. Товариства вели агітаційно-пропагандистську роботу з населенням, спрямовану на спонукання пересічних громадян до надання матеріальної та організаційної допомоги владним структурам в справі викоренення соціальних аномалій. Робота громадськими організаціями велася в кризових, невизначених і нестабільних умовах, коли для позитивного суспільного розвитку вкрай необхідно було бачити перспективи. Механізми соціальної мобілізації дозволяли створити таку можливість за рахунок перманентної актуалізації процесів консолідації суспільства та насичення інформаційного поля ініціативами. Паралельно існував добровільно-примусовий характер здійснення ініціатив та жорсткий контроль за громадськими організаціями з боку органів влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 18 с.
2. Анатольєва О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»; Національна академія внутр. справ України. Київ, 2003. 24 с.
3. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2003. 16 с.
4. Степанчук Ю.С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2006. 21 с.
5. Олянич Л.В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2008. 16 с.
6. Букреев Т.Б. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2019. 329 с.
7. Білоконь А.С. Створення та діяльність державних комісій допомоги дітям (1920–1930-ті рр.): дис. ... д. філософ: 032 «Гуманітарні науки. Історія та археологія». Умань, 2021. 272.
8. Дмитрик І.О., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921–1928 рр.): Монографія. Донецьк: ДонНУ, 2011. 172 с.
9. Дмитрик І. О. Методологічні концепції вивчення історичного досвіду впровадження соціальної політики. *Публічне управління: Проведення реформи в Україні*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю), м. Покровськ, 27-28 квітня 2017 р. С. 23–28.
10. Свистович С. М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Т. 29(68). № 2. С. 21–25.
11. Положення про осередки «Друзів дітей» на підприємствах та установах. *Незаможник*. 1924. № 27 (6 березня 1924 р.).
12. Положення про місцеві осередки товариства «Друзів дітей». *Робітничо-селянська правда*. 1924. № 29 (546) (7 березня 1924 р.).
13. Місяць допомоги дітям. *Вісти ВУЦВК*. 1923. № 289 (22 грудня 1923 р.).